

Ungváry Krisztián:
A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció,
szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon
1919–1944

Jelenkor Kiadó–OSZK, Budapest, 2012. 649 o.

Ungváry Krisztián a mai magyar történészek középnemzedékének egyik legtehetségesebb és legismertebb képviselője. 1998-ban megjelent első könyve, amellyel itthon és külföldön egyaránt nagy sikert aratott, Budapest ostromával foglalkozott. A II. világháborús tematika azóta is érdeklődésének homlokterében áll. *A magyar honvédség a második világháborúban* című, 2004-ben megjelent nagymonográfiája a téma legjobb összefoglalása. De ő írta a Kossuth Könyvkiadó 24 kötetes *Magyarország történetének a II. világháborús magyar részvétellel* foglalkozó, 2010-ben könyvesboltokba került „fejezetét” is. Kutatásainak másik kitüntetett területe az államszocializmus titkosrendőrségének működése. E tárgyban számos nagy figyelmet kiváltó írást tett közzé napi- és hetilapokban, majd 2008-ban – Tabajdi Gáborral közösen – egy mozaikszerűsége ellenére is áttekintő jellegű összegzéssel lepte meg a Kádár-rendszer ezen aspektusa iránt érdeklődőket (*Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy*). S végül: több éve kutatja a Horthy-korszak antiszemitizmusának megjelenési formáit és azok dinamikáját. E tárgyban ugyancsak több tanulmánya jelent meg. Ezek képezik az alapját annak a most megjelent munkájának, amely megtévesztő módon *A Horthy-rendszer mérlege* főcímet kapta. Ez a címadás azért félrevezető, mert egy rendszer mérlege csak nagyon sok szempont figyelembevétele – gazdasági eredmények, külpolitikai törekvések, intézményrendszer szerkezete és működése, oktatás stb. – alapján vonható meg. Ungváry új, terjedelme alapján ugyancsak nagymonográfiának nevezhető kötetében pedig mindezekről nincs, illetve alig van szó. A kötet tárgyára valójában az alcím utal, amely ezért akár főcím is lehetett volna. S ha valamiért, például a tömörség vagy a „mérleg” szó alkalmazásának szándéka miatt a szerzőnek ez a megoldás nem tetszett, akkor adhatta volna azt a főcímet is, hogy *A Horthy-rendszer antiszemitizmusának mérlege*. A munka ugyanis erről szól. Minden más – gazdaság- és szociálpolitika, oktatás, győri program, tervgazdaság és redisztribúció stb. – csak annyiban érdeklí a szerzőt, amennyiben az a zsidóságot érinti, s mivel ez minden esetben diszkriminációt jelentett, a választott tematikát leginkább kifejező összefoglaló fogalom: a zsidóellenesség vagy antiszemitizmus.

A 17 fejezetre osztott munka a magyar zsidóság gazdasági és társadalmi helyzetének bemutatásával kezdődik a rendelkezésre álló bőséges szakirodalom alapján. Karády Viktorhoz és másokhoz hasonlóan a szerző is úgy véli, hogy a századfordulótól kezdődően az össznépeesség 5-6%-ára tehető zsidóság a gazdasági-társadalmi élet modern szektoraiban oly mértékben felülreprezentált volt, hogy minden túlzás

nélkül kijelenthető: a kapitalizmus és a polgári fejlődés kibontakozásában egyaránt döntő szerepet játszott. Ezt követően a faji alapú szociálpolitika kezdeteivel foglalkozik a szerző, amelynek jegyeit – Szabó Miklós évtizedekkel korábbi megfigyeléseit elfogadva és azokat tovább gondolva – a századfordulós időszak neokonzervatív irányzatainak (neokatolicizmus, agrárizmus stb.) törekvéseiben fedezi fel.

Az antiszemitizmus háború alatti és utáni megerősödésének felvillantása után kissé részletesebben ír az 1920-as numerus claususról, valamint a bethleni konszolidáció és az 1930-as évek első kétharmadának szociálpolitikai – elsősorban fajvédelmi, antiszemita jellegű – törekvéseiről. Az, hogy kormányalakítását követően Gömbös a nyilvánosság előtt „revideálni” kényszerült a zsidókérdésben korábban hangoztatott markánsan antiszemita nézeteit, közismert tény. Ezt Ungváry is hangsúlyozza. „A miniszterelnök kezét – írja – jelentősen megkötötte, hogy pártját Bethlentől örökölte, és a hagyományos hatalmi elittel számos kompromisszumra kényszerült.” (167.) A kényszerítő körülmények talán legfontosabbika – mutat rá – az ország devizakészleteinek szűkössége, s ebből eredően a kormány külföldi bankházak általi zsarolhatósága volt, amely csak 1936 után változott meg. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy az a bizonyos gömbösi „revideálás” egyáltalán nem tekinthető őszintének. Vonyó József idevágó megállapításait alátámasztva és azokat több ponton kiegészítve meggyőzően mutatja ki, hogy a felszín alatt már ekkor megkezdődtek a zsidóság diszkriminálásának törvényi előkészületei. Sőt bizonyos területeken konkrét lépések is történtek. Ilyen volt például a numerus clausus alkalmazásának szigorítása, amelynek következtében a zsidó vallású diákok aránya a felsőoktatásban a korábbi 10%-ról 1937-re 4% alá csökkent.

A kötet nagyobb részében – mintegy kétharmadában – az 1938-tól egyre durvuló zsidóellenes törvények és rendelkezések megszületésével, illetve végrehajtásukkal foglalkozik a szerző döntően saját levéltári és hírlapi kutatásai alapján. Részletesen bemutatja Imrédy Béla modernizációs és gazdaságélénkítő programjának metamorfózisát, amely egyre inkább összefonódott a „zsidó nagytőke” korlátozásával és a különböző értelmiségi pozíciók diszkriminatív jellegű újraelosztásával. A győri programmal kapcsolatban cáfolja, hogy az elsődlegesen a fegyverkezés céljait szolgálta volna. Valójában – írja – „sokkal inkább általános iparélénkítési és gazdaságfejlesztési célokat követett”, s e tekintetben eredményesnek is bizonyult. (181–182.) Imrédy törekvései mellett elég részletesen foglalkozik Matolcsy Mátyás, Eckhardt Tibor, Méhely Lajos és különösen Teleki Pál szociálpolitikai elgondolásainak antiszemita jellegzetességeivel is. Teleki biográfusához, Ablonczy Balázshoz hasonlóan Ungváry Krisztián is úgy látja, hogy Teleki konzekvens és radikális antiszemitizmusa, amely egész 1918 utáni gondolkodását áthatotta, egyáltalán nem magyarázható német nyomással. A végül öngyilkosságba menekülő politikus szerepe a zsidótörvények meghozatalában nyíltan hangoztatott rasszista nézeteiből következett, melyeket haláláig vallott. Búcsúlevelében csak külpolitikája fölött gyakorolt önkritikát, belpolitikája fölött nem.

A záró fejezetek tárgya a deportálások és a zsidó vagyonok szétosztása/széthordása. Az utóbbi években napvilágot látott örvendetesen sok részfeltárás ellenére a szerző ezekben a fejezetekben is képes volt saját levéltári kutatásai alapján gaz-

dagítani idevágó ismereteinket. Ezek közé tartozik annak dokumentálása, hogy a magyar politikai és szellemi elit számos tagja egyáltalán nem 1944 nyarán értesült a deportálás igazi céljáról, hanem már hetekkel, hónapokkal korábban. Karsai Lászlóval és másokkal együtt Ungváry is vallja, hogy maga Horthy már 1943-tól elég pontos információkkal rendelkezett a szörnyű valóságról. A kormányzó német megszállás utáni tétlenségét a szerző ezért morális és politikai csődként értékeli, amelyet gyarló emberi tulajdonságai mellett öregkori szenilitásával magyaráz.

A kötet újdonsága és egyben legfontosabb érdeme abban áll, hogy az antiszemitizmus mások által is kutatott jelenségét Ungváry kiemeli a szűken vett politikatörténet világából, s bevonja értelmezési keretébe a gazdaság- és társadalomtörténet szempontjait is. Ennek alapján úgy látja, hogy a magyarországi antiszemitizmus olyan alapvetően hazai gyökerekkel rendelkező jelenség, amely a 19. században kibontakozott modernizációra adott válaszként értelmezhető. Ezzel magyarázható, hogy az antiszemita programok legtöbb esetben összekapcsolódtak a központi hatalom tervező, irányító és újraosztó szerepének növelésére irányuló – jobb- vagy baloldali – etatizmussal.

A munka átfogó és összegző jellegéből következik, hogy a szerzőnek számos, a korszak egészével kapcsolatos vitakérdést is érintenie kellett. Abban az újabban felmerült dilemmában, hogy az 1919-es fehérterrortól és az 1920-as – a polgári magyar állam történetében első – jogfosztástól (numerus clausus) egyenes út vezetett-e a zsidótörvényekig, illetve a deportálásokig, Ungváry nemlegesen foglal állást. Vagyis amellet érvel, hogy a szörnyű végzet nem volt elkerülhetetlenül beléködölve a Horthy-rendszer történetébe. Bár hangsúlyozza, hogy a „korszakban végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek a magyar társadalom egy részében”, ennek ellenére úgy véli, hogy „ebből még nem következik a rendszer szempontjából a folyamatosság. Ellenkező esetben a középkori antiszemitizmustól kezdve egyenes út vezetne a holokausztig, és egy ilyen narratívában eltűnének azoknak a felelőssége, akik ezt az utat gyorsították, és eltűnének azok érdeme is, akik fékezni tudták. Egy később bekövetkezett eseményből visszanezve persze minden elrendezhető utólagos igazolásként, de ezzel a történelem szereplőinek szabad akaratát és felelősségét is megszüntetjük.” (608–609.)

Ungváry álláspontjával általában véve és a konkrét esetet illetően is messzeemenően egyetértek. Általában véve azért, mert a történelem mindig és mindenütt a kontinuitás és a diszkontinuitás elemeiből tevődik össze, s egy későbbi esemény akkor sem mindig következik szükség-, sőt okszerűen egy előbbiből, ha tartalmi rokonság köti össze őket. Konkrétan pedig azért, mert Bethlen István erőfeszítéseit a nemzeti liberális állammodellhez való visszatérés érdekében talán Ungvárynál is többre értékelem, illetve eredményesebbnek tartom. Ahogy a Tanácsköztársaságból nem következett Rákosi 1948 utáni diktatúrája, noha mindkettő kommunizmus volt, úgy a Tanácsköztársaság után fellángolt magyarországi antiszemitizmus sem tekinthető a holokauszt előidézőjének.

Egy másik vitatott kérdésben, a szörnyű tragédiába torkollott magyarországi zsidóüldözések belső és külső okai súlyának és egymásra hatásuknak a megítélésében kevésbé osztom a szerző álláspontját. Az, hogy minden magyarországi

társadalmi feszültséghez hasonlóan alapvetően az antiszemitizmus is hazai forrásokból táplálkozott, szakmai körökben evidencia. Ahogyan az is, hogy ennek érvényesülését a külső környezet akadályozhatta és segíthette is. Az előbbire éppen az 1920-as évek liberális-demokratikus, az utóbbira pedig az 1930-as évek rasszista-diktatórikus szelleme a legjobb példa. A korszellem és az ország külkapcsolatainak alakulása nem jelentéktelen mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a zsidóellenes diszkriminációt a magyar kormány 1928-ban enyhítette, 1938-tól pedig fokozta. Abban a szerzőnek természetesen igaza van, hogy az 1940-es évek elejéig Németország hivatalos formában egyszer sem követelte Magyarországtól, hogy hozzon törvényeket zsidó vallású, illetve származású állampolgárai ellen. Áttételesen, közvetve azonban ennek ellenére létezhetett, s nézetem szerint létezett is ilyen hatás. Nem elsősorban azért, mert az 1930-as évek elejétől Magyarország gazdasági és külpolitikai értelemben egyre inkább Németország járszalagjára került, hanem főleg azért, mert a magyar szellemi élet hagyományosan igen nagy mértékben a német kultúra köldökzsinórján függött. Az érettségizettek többsége csak németül tudott elfogadható szinten, s a leendő magyar elit túlnyomó többsége is német egyetemeken folytatott posztgraduális tanulmányokat. (Abból az 1200–1500 fiatalemberről, akik állami ösztöndíjjal évente külföldön tanultak, Londonba és Párizsba alig néhány tucat jutott el, miközben Bécsbe 300–500-an, Berlinbe pedig 500–600-an utaztak ki.) A német hatás minden téren megmutatkozott. Abban is, ahogy – erre Ungváry is utal – Imrédy lemásolta Hjalmar Schacht 1934 utáni német gazdasági miniszter irányított piacgazdasággal kapcsolatos elgondolásait, s abban is, ahogy a magyar történetírás követni próbálta a német történetírás paradigmaváltását (az államközpontú historizmus felváltása népiségtörténettel). Német részről egyiket sem követelte senki. Elképzelhető lenne, hogy csak a belpolitikában és ezen belül a zsidóellenesség kérdésében nem érvényesült volna bizonyos mértékű spontán mintakövetés? Úgy gondolom, hogy ott is érvényesült; és ennek belátására elég megnézni az 1930-as évek elejétől gomba módra szaporodó szélsőjobboldali pártok programjait. Például az 1931-ben alakult Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártét, amely – mint erre Paksa Rudolf *A magyar szélsőjobboldal története* című munkájában legújabbán rámutatott – az NSDAP programjának „magyarrá igazított másolása” volt. Ennek megfelelően követelte a párt a zsidók állampolgárságtól való megfosztását és az 1880 után bevándoroltak vagyonának elkobzását. A zsidóság kirekesztését a magyar társadalomból és vagyonuk teljes vagy részleges elkobzását a többi szélsőjobboldali párt is elvárta. Ezért a kormányzat 1938–1939-es zsidóellenes törvényhozásának motívumai közül az úgynevezett szélkifogási szándékot, amit a régebbi történetírás hangsúlyozott, nem biztos, hogy teljes egészében indokolt kiiktatnunk. Még akkor sem, ha az emlékiratírók szempontjai között a felelősségáthárítás természetesen szerepet játszott, s ha Sztójay Döme berlini követ esetlegesen saját antiszemita vágyait adta meg nem nevezett német beszélgetőpartnereinek a szájába, mint azt a szerző feltételezi.

A náci Németország magyarországi befolyásával szorosan összefügg a hazai németiség szerepének megítélése. Ungváry úgy véli, hogy az I. világháború utáni katasztrófaért a magyar lakosság a „zsidó csoportok” mellett a „svábokat” is fe-

lelőssé tette (18.), s az 1930-as évek végétől nemcsak a zsidók, hanem a németek kitelepítése és vagyonuk megszerzése is a politikai agenda részét képezte. S így az „1945-ben meginduló német kitelepítési akció korántsem külső erők műve volt”. A magyar politikusok és értelmiségiek jelentős mértékben hozzájárultak ehhez, sőt „1945-ben a magyar politikai elit szinte egyhangúan követelte a svábok kitelepítését”. (481–482.) Ezzel a gondolatmenettel nézetem szerint több probléma is van. Az első: a németek bűnbakká tétele Trianonért. Bár a népi írók műveiben az asszimiláns svábság – például Szabó Dezső *Segítség* című regényében maga Klebelsberg is – valóban éles bírálat tárgya volt, olyan értelemben és mértékben, mint a kommunistákat, a zsidókat és a szabadkőműveseket ismereteim szerint egyetlen ideológiai áramlat sem tette őket felelőssé a háború elvesztéséért, a forradalmakért és az ország feldarabolásáért. A némettség és a zsidóság közötti ilyen párhuzam ezért erőszakolt. Bár 1918-ig mindkét csoport a magyar nacionalizmus és asszimiláció lényegében feltétlen támogatója volt, 1918–1919-es szerepük, és ennek következtében beilleszkedésük a Horthy-rendszerbe markánsan különbözött.

Kétségtelen, hogy a némettség háború utáni megítélése valóban rendkívül negatív volt, és pedig nemcsak az elit, hanem a lakosság körében is. 1946 elején a budapestiek 43%-a helyeselte a „svábok” tervezett kitelepítését, 35% további szigorításokat várt, s enyhítéseket csak 20% javasolt. De vajon mi volt ennek az oka? Kizárólag a magyarok felelősségáthárítási törekvései, netán irigységük és idegengyűlöletük, vagy pedig a magyarországi némettség nem jelentéktelen részének nyíltan és harsányan nácibarát politikai orientációja az 1930-as évek közepétől? Úgy vélem, hogy az utóbbi is, kiegészülve a Magyarországra érkező felvidéki, erdélyi és bácskai menekültek egzisztenciális problémáival. Bizonyítékként többek között a német- és zsidóellenességtől egyaránt mentes Bethlen Istvánt idézhetjük, aki 1944-es emlékiratában keserűen írt nemcsak a hitleri német állam magyarországi „ármánykodásáról”, hanem az ennek szolgálatába szegődött németsegről is. Mindezek és a háború alatti tapasztalatok együttesen okozták, hogy a magyar kormány 1945. május 26-án valóban kérte a győztes nagyhatalmakat a némettség „fasiszta része” kitelepítésének az engedélyezésére Németországba. A nagyhatalmak erre többféle választ adhattak volna az elutasítástól a helyben hagyásig. Ők azonban nem ezt tették. Döntően a németországi munkaerőhiánytól motiválva augusztus 9-én arra szólították fel a magyar kormányt, hogy a lehető legrövidebb időn belül készítse elő 450 ezer német kitelepítését. Néhány héten belül ezt a számot felemelték félmillióra. Ennek alapján, ha akarta volna, a magyar kormány lényegében a hazai némettség egészét kitelepíthette volna. Ám – eltérően a csehektől és a szerbektől – nem akarta! Ezért 1946 végéig csak 120 ezer főt, majd 1948 nyaráig még további 30-40 ezer főt tettek át Németországba. A némettség 1945 utáni kitelepítésében tehát ugyanúgy külső és belső tényezők játszottak közre, mint a zsidók 1944-es deportálásában.

Ungváry Krisztián jó szerkesztő és még jobb stilisztá. Könnyen, gyorsan és világosan ír, ami ugyancsak hozzájárul munkái sikeréhez. A gyorsaság, amellyel a szavak kigördülnek tolla alól és határozott temperamentuma azonban, amely

mintegy megköveteli az egyértelmű, sőt sarkos megfogalmazásokat, veszélyeket is rejt magában. Bekerülhetnek a szövegbe olyan túlzó jelzők, minősítések, sőt megállapítások, amelyek egy igényes esszének sem válnak előnyére, egy szaktudományos monográfiában pedig kifejezetten furcsán hatnak. Ilyenekre részben a historiográfiai bevezetésben, főleg pedig a népi írókkal kapcsolatban bukkanhat a figyelmes olvasó.

Egyáltalán nem érzem meggyőzőnek a szerző ama állítását, hogy „a magyar holokauszt narratívájának megteremtése két külföldi szerzőnek köszönhető”. (7.) A magyarul nem tudó, tehát magyar anyagokat közvetlenül nem is ismerő Götz Aly és Christian Gerlach 2005-ös könyvét (*Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legvilkolása*) jóval megelőzte Randolph L. Braham 1981-es – szerző szerint is – „máig meghatározó munkája”. A „narratíva”, vagyis az elbeszélés formálódásának történetéből az első összegző jellegű áttekintéseket, Lévai Jenő háború utáni munkáit (*Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*, 1946; *Zsidósors Magyarországon*, 1948) sem hagytam volna ki, s az egyik utolsót, Gyurgyák János 2001-es opus magnumát (*A zsidókérdés Magyarországon*) is méltattam volna.

Gyáni Gábor és Tomka Béla megfeddését ugyanebben a részben azért, mert szociálpolitikai műveikben nem tértek ki szociálpolitika és zsidóellenesség összefüggéseire, túlzásnak érzem. Olyan ez, mintha valaki mostani műve alapján Ungváry Krisztiánnak azt vetné a szemére, hogy a szociálpolitika azon – egyébként nagyon lényeges dimenzióival –, amelyek nem függenek össze a zsidósággal, például a betegség- és balesetbiztosítással, a nyugdíjjal stb. érdemben, részletesen nem foglalkozik. Pedig munkája alcímében szerepel a szó: „szociálpolitika”. Az olyan sarkos megállapítás pedig, hogy a „munkaidő, szabadság és bérezés tekintetében a 19. század közepének Angliáját idéző állapotok uralkodtak” a két világháború közötti Magyarországon, bizonyításra várna. Tomka Béla komparatív kutatásai éppen nem ezt igazolják. Egyik legutóbbi munkájában kifejezetten úgy foglalt állást, hogy „Magyarország a két világháború közötti időszakban csak kevéssé maradt el a nyugat-európai országoktól a jóléti ráfordításoknak a bruttó hazai termékhez viszonyított arányát tekintve”. (*Korunk* 2012/11. 52.) A szerző ama – egyébként Ferge Zsuzsa 30 évvel korábbi eszmefuttatásán alapuló – megállapítása is pontosításra szorulna, hogy a két világháború között „a szegénység aránya a teljes népesség 55–75%-a között mozoghatott”. (120.) Ahhoz, hogy ezt a feltételezést értelmezni tudjuk, ismernünk kellene a „szegénység” kritériumait, amelyekre azonban nem történik utalás. Úgyszintén vitathatóak a korszak gazdasági teljesítményére vonatkozó – döntően nem a mai gazdaságtörténeti irodalomra, hanem a kortársi elemzésekre támaszkodó – megállapítások.

A népi írókat illető vaskos minősítések közül kiemeljük azt, hogy Illyés Gyula, aki korábban – úgymond – Imrédy Béla „barátja” volt, 1946-ban „a magyar népi talajba gyökeret eresztő kommunista pártért” és Rákosiért lelkesedett, majd 1948 után passzivitásba vonult és „1956-ban *Egy mondat a zsarnokságról* című versével tette magát halhatatlanná”. (297.) Eltekintve attól, hogy 1945 utáni működése nemigen tartozik a tárgyhoz, azt hiszem, hogy Illyés Gyula ennél gazdagabb

és tisztább, noha természetesen nem ellentmondásoktól mentes életművet hagyott maga után, s Imrédyvel sem „baráti” kapcsolatokat ápolt, mindössze állást fogadott el tőle. Méltánytalannak tartom azt a megállapítást is, hogy Németh László 1962-ben Aczél György „tanácsadójává szegődött” volna, és „a kádári korszakot a minőség forradalmának nevezte”. (291.) Németh László folytatott eszmecserét Aczéllal, méltányolta az államszocializmus kádári változatának előnyeit az 1956 előtti rákosista rendszerhez képest, de hogy ő lett volna Aczél tanácsadója, s hogy olyannak képzelte volna a „harmadik utat”, mint a kádárizmus volt, azt pontos idézetekkel kellene bizonyítani. Ezek hiányoznak a műből. Az idézett minősítések, mint cseppben a tenger tükrözik a szerző előítéletes gondolkodását a népi mozgalomról és annak kommunista megítéléséről. Azt írja a mindvégig nagyon heterogén társaságról, hogy a két világháború között „jobboldaliként is értelmezhető” áramlat volt. (252.) Igaz, mint ahogy ugyanilyen joggal baloldaliként értelmezhető irányzatnak is nevezhető. A mozgalom 1945 utáni megítéléséről pedig azt olvashatjuk, hogy „egységesen a »baloldali« jelzöt akasztották rá”. (287.) Hogyan? Vajon akkor mi kényszerítette Nyírőt emigrációba, Németh Lászlót – ciánampullákkal a zsebében – Hódmezővásárhelyre, Féja Gézát Békéscsabára, Kodolányi Jánost pedig – nagyon ínséges körülmények közepette – Balatonakarattyára? Erdélyi Józsefről és Sinka Istvánról, aki csak 1961-ben tért vissza az irodalmi életbe, nem is beszélve. A népiek egészének és a kommunista hatalomnak a kiegyezésére lényegében csak 1956 után került sor, de akkor is csak azon az alapon, hogy regényeket és verseket írhatnak, de politikai véleményt, ideológiát nem fogalmazhatnak meg. Az 1958-as pártállásfoglalás, amely alapvetően nacionalistának bélyegezte a mozgalmat, lényegében mindvégig érvényben maradt. A régebbi irodalomból elsősorban Borbándi Gyula munkája (*A magyar népi mozgalom*) segíthette volna a szerzőt az eligazodásban. (A legújabb áttekintés, Papp István kitűnő összegzése – *A magyar népi mozgalom története 1920–1990* – néhány héttel Ungváry könyve előtt jelent meg, úgyhogy azt még nem használhatta.)

PhD-disszertációjának (*Budapest ostroma*) megvédése óta Ungváry Krisztián a második olyan könyvet írta, amellyel méltán pályázhatna a szakmai hierarchia következő fokára. Az ezzel kapcsolatos eljárás minden bizonnyal érdekes és fontos szakmai vitákra adna alkalmat.

Romsics Ignác